

MANUSCRISELE SLAVE DIN BIBLIOTECA ȘI MUZEUL MĂNĂSTIRII DRAGOMIRNA

ZLATCA IUFFU

Numărul manuscriselor slave intrate în circuitul culturii vechi românești sau copiate de cărturarii români este impresionant pentru un popor care vorbește o limbă atât de îndepărtată de slavonă. A. I. Iațimirski socotea la vreo 10.000 manuscrisele de proveniență românească¹, dintre care numai ceea ce a scăpat vicisitudinilor istorice se mai păstrează astăzi în numeroase biblioteci din țară și de peste hotare. Dacă aprecierea lui Iațimirski ar putea să pară exagerată, ideea pe care ea vrea să o ilustreze, și anume *intensa activitate culturală a românilor în această limbă internațională a cărturarilor răsăriteni*, primește pe zi ce trece tot mai multe confirmări. Devine tot mai clar, pe măsură ce se aprofundează studiul fenomenului, că adoptînd limba slavă veche (apoi slavonă) ca limbă de cultură, românii au făcut dintr-însa un factor de afirmare originală în cadrul culturii răsăritene, contribuind activ la păstrarea și înmulțirea prin còpii — adesea splendid executate — a tezaurului cultural slav și slavobizantin. Acestui tezaur, românii i-au adăugat o valoroasă literatură originală în limba slavonă.

Marele număr de manuscrise slave copiate în alte țări, dar păstrate o vreme sau pînă astăzi în bibliotecile românești se explică prin situația politică și economică deosebită a Țărilor Române în răsăritul Europei: scăpînd, datorită luptei eroice a poporului român, de stăpînirea otomană directă, care în sudul Dunării a distrus în mare parte bazele unei dezvoltări culturale firești, Țările Române au devenit un adăpost pentru cărturarii și operele de artă din țările slave balcanice.

Dar majoritatea manuscriselor slave pe care le găsim în bibliotecile noastre sau care, aflătoare azi peste hotare, provin din țara noastră, sînt ieșite din mîinile cărturarilor români, reprezentînd aportul lor la difuzarea culturii medievale în limba slavonă.

O problemă esențială care se pune astăzi slavisticii românești este de a stabili inventarul tuturor manuscriselor slave de proveniență românească, aflătoare în bibliotecile din țară și de peste hotare, acțiune care a fost reluată în ultimii ani.

Astfel, prof. P. P. Panaitescu a întocmit catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, în trei volume, care cuprind descrierea a peste 730 de manuscrise². Sub auspiciile Asociației Slavitilor, Ioan Iufu a întreprins întîia explorare sistematică a bibliotecilor din Transilvania și Banat, unde se credea că nu se află prea multe manuscrise, întrucît «se acreditatează părerea greșită despre o mai slabă răspîndire... a limbii slavone»³

¹ A. I. Iațimirski, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*, St. Pb., 1905, p. XII.

² *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I (numerele 1—300), București, 1959. Celelalte două volume sînt pregătite pentru tipar.

³ *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1964, p. 236.

în această parte a țării. Din aceste prime cercetări au ieșit însă la iveală 98 de manuscrise, a căror descriere sumară s-a publicat în «Romanoslavica»¹. Numărul lor, desigur, este mai mare și va fi sporit pe măsură ce vor fi cercetate noi fonduri. Ioan Iufu împreună cu prof. Victor Brătulescu, au cercetat în anii 1960—1963 fondurile de manuscrise slave din mai multe biblioteci din Moldova, și anume de la mănăstirile Dragomirna, Sucevița, Putna, Neamțul, Secul — vechi centre ale culturii feudale —, de la Biblioteca centrală «M. Eminescu» din Iași, de la Arhivele statului din Iași, precum și de la Biblioteca episcopală din Roman. Examinând manuscrisele, primul sub raport lingvistic, literar și istoric, celălalt sub raport artistic — miniaturi, ornamente, legătură — acești cercetători au întocmit descrierea preliminară a 650 de manuscrise păstrate în fondurile amintite. Dar, ca și pentru Transilvania, această cifră nu reprezintă totalul celor existente și nici totalul celor cercetate. După cum spunea I. Iufu, pe lângă fondul Academiei Republicii Socialiste România, «în diferitele biblioteci din țara noastră mai sînt încă 1200 de manuscrise slavone pe care am avut posibilitatea să le cercetăm»².

Trecîndu-i prin mîna circa 1600 de manuscrise³, el a ajuns la formularea unor constatări și ipoteze, pe care le-a expus în trei articole, apărute în pragul morții sale, și care se axează în jurul a două probleme:

1. Posibilitatea de a diferenția, pornind de la redacția slavonei în care sînt scrise manuscrisele, pe cele aduse din altă parte de acelea care provin de la copiiști români.

II. Originea prototipurilor manuscriselor slave copiate în Țările Române în sec. al XV-lea — al XVII-lea.

Cum ipotezele și concluziile sale sînt o încercare de a explica unele realități constatate cu ocazia întocmirii descrierilor menționate, le vom expune succint pornind de la un exemplu concret, și anume de la situația celui mai important fond de manuscrise slave din Moldova, fondul de la Dragomirna⁴.

Tabelul în care am sintetizat datele principale despre cele 167 de manuscrise slave de aci se bazează pe descrierea întocmită de I. Iufu și V. Brătulescu⁵, descriere pe care am verificat-o încă o dată, în cursul cercetărilor întreprinse la fața locului, împreună cu prof. V. Brătulescu în vara anului 1964⁶ și singură în luna iulie 1966⁶.

¹ I. Iufu, *Manuscrisele slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în Rsl, VIII, 1963, p. 451—467.

² I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița, — centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în «Mitropolia Moldovei și Sucevei», an. XXXIX, 1963, nr. 7—8, p. 428.

³ Cf. I. Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din sec. al XV-lea*, în «Mitropolia Olteniei», an. XV, 1963, nr. 7—8, p. 516.

⁴ Deși la Neamțu există un număr mai mare de manuscrise, acestea provin majoritatea din epoca lui Paisie Velicicovski (sec. XVIII—XIX). Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 515—583.

⁵ *Manuscrisele slave din Moldova. I. Fondul mănăstirii Dragomirna*, 1962 (în manuscris). Stabilirea redacției, traducerea textelor, datarea și localizarea manuscriselor este făcută de I. Iufu, iar descrierea laturii artistice a lor: miniaturi, frontispicii, inițiale, legătura și ferecătura, aparține prof. V. Brătulescu. Munca pentru aflarea și descifrarea fiecărui filigran în parte a fost făcută în comun.

⁶ Mănăstirea Dragomirna, care se găsește la 12 km N-V de Suceava, a fost zidită în primul deceniu al sec. al XVII-lea de cunoscutul cărturar moldovean mitropolitul Anastasie Crimca. Cele 167 de manuscrise slave pe care le posedă provin din mai multe mănăstiri (Moldovița — prima ctitorie a lui Alexandru cel Bun —, Voroneț, Putna, Solca, Sucevița) și din bisericile din Vama, Broscăuți, sf. Niculae din Suceava, Gavrilești, Gemeni, Horodnicul de Jos, Siret și altele. Pentru istoricul mănăstirii și vicisitudinile prin care a trecut, mai ales în vremea lui Vasile Lupu, vezi I. Polît Vorobchievici, *Istoria sf. mănăstiri Dragomirna*, Cernăuți, 1925.

MANUSCRISELE SLAVE DE LA DRAGOMIRNA

I. CĂRȚI DE CULT

Mineie

Nr. crt.	Nr. inventar	Luna	Sec.	Proveniența	Redacția
1	1770/681	octombrie	XV	de la Moldovița	medio-bulgară
2	1771/682	septembrie	XIV	"	sîrbă
3	1772/683	minei praznicar pe lunile mar- tie-august	XV	de la Suceava	medio-bulgară
4	1775/686	iulie	XV	de la Moldovița	"
5	1778/689	iunie	XV (1481)	scris la episcopia Rădăuțului	"
6	1782/693	iulie	XV	de la Rădăuți	"
7	1783/694	mai-iunie	XVII	de la Moldovița	rusă cu elemente medio-bulgare
8	1785/696	octombrie	XVI	de la Cîmpulung	medio-bulgară
9	1792/703	aprilie	XV	de la Rădăuți	"
10	1794/705	octombrie	XV	de la Moldovița	"
11	1798/709	mai	XV	"	"
12	1799/710	septembrie	XV	"	"
13	1804/715	ianuarie	XV (1465)	"	"
14	1815/726	pe tot anul	XVI	de la Costești	"
15	1816/727	iulie	XVI	de la Cîmpulung	"
16	1818/729	august	XVI	de la Moldovița	"
17	1822/733	sept.-ianuarie	XVI	de la Sucevița	"
18	1824/735	decembrie	XV	de la Moldovița	"
19	1826/737	mai	XV	de la Rădăuți	"
20	1827/738	aprilie	XIV	de la Vatra Dornei	"
21	1833/744	pe tot anul	XVIII	—	rusă
22	1837/748	septembrie	XV	—	medio-bulgară
23	1840/751	sept.-noiembrie	XVI	de la Moldovița	"
24	1842/753	ianuarie	XVI	—	"
25	1843/754	decembrie	XVI	de la Solca	"
26	1845/756	febr.-iunie	XVI	"	"
27	1846/757	martie	XIV—XV	—	"
28	1855/766	iunie	XV	de la Moldovița	"
29	1856/767	pe tot anul	XVI—XVII	—	"
30	1858/769	februarie	XV	de la Moldovița	medio-bulgară
31	1866/777	august	XV	de la Voroneț	"
32	1868/779	pe tot anul	XVII	—	rusă cu elemente medio-bulgare
33	1872/783	pe tot anul și paraclise	XVI	de la Moldovița	medio-bulgară
34	1873/784	noiembrie	XV	"	"
35	1874/785	pe tot anul	XVI	—	rusă cu elemente medio-bulgare
36	1876/787	octombrie	XV	—	medio-bulgară
37	1877/788	pe tot anul	XVI—XVII	—	rusă cu elemente medio-bulgare
38	1882/793	aprilie	XV	de la Moldovița	medio-bulgară
39	1912/823	pe tot anul	XVII	biserica de la Broscauți	rusă cu elemente medio-bulgare
40	1929/999	pe tot anul	XVI	—	medio-bulgară
41	1929 A/999 A	ianuarie-febr.	XVI	—	"
42	1935/1005	februarie	XV	de la Moldovița	"
43	1939/1009	minei praznicar pe lunile sept.- ianuarie	XVI	de la Dragomirna	"
44	1940/1010	aprilie	XV	"	"

Tetraevanghele

Nr. crt.	Nr. inventar	Sec.	Proveniența	Redacția
45	1776/687	XVI	de la Moldova	medio-bulgară
46	1779/690	XVI	de la Ruș-Moldovița	medio-bulgară cu elemente rusești
47	1780/691	XVI	—	—
48	1781/692	XVI	—	medio-bulgară
49	1787/698	XVI	—	rusă cu elemente medio-bulgare
50	1788/690	XVI	de la Vama	medio-bulgară
51	1800/711	XVI	de la Ruș-Moldovița	medio-bulgară cu elemente rusești
52	1801/712	XVI	de la bis. din Volosa	medio-bulgară cu elemente rusești
53	1805/716	XVI	de la bis. din Gavrilești	medio-bulgară
54	1806/717	XVI	—	medio-bulgară
55	1809/720	XVI	de la Putna	—
56	1820/731	XVIII	bis din Broscăuți	rusă
57	1821/732	XV	—	medio-bulgară
58	1823/734	XIV	—	—
59	1830/741	XV—XVI	bis. din Horodnicul de Jos	—
60	1839/750		de la Costești	medio-bulgare cu elemente rusești
61	1844/755	XVI	de la Moldova	medio-bulgară
62	1847/758	XVI	—	—
63	1848/759	XVI	—	—
64	1851/762	XVI	de la Gemeni	rusă + elemente din medio-bulgară
65	1859/770	XVI	de la Siret	—
66	1862/773	XVI	de la Moldova	—
67	1870/781	XVI	—	—
68	1899/810	XVI	—	—
69	1903/814	XV—XVI	bis. din Broscăuți	—
70	568/354/28	XVII (1609)	de la Dragomirna	—
71	574/354/29/607	XVII (1609)	—	—
72	569/354/27	XVII (1614)	—	—
73	577/608	XVI (1550)	de la Voroneț	—
74	1838/749/609	XVI	de la Moldova	—
Psaltiri				
75	1890/801	XV—XVI	de la Cimpulung	—
76	1892/803	XVI	bis. Horodnicul de Jos	—
77	1898/809	XVI	bis. din Cimpulung	—
78	1900/811	XVI	de la Vatra Dornei	—
79	1901/812	XVI	de la Solca	—
80	1930/1000	XV	—	—
81	1933/1003	XVI	de la Dragomirna	—
82	573/354/32	XVII (1616)	—	—

Trioane

Nr. crt.	Nr. inventar	Sec.	Proveniența	Redacția
83	1793/704	XVIII (1754)	de la Ruș pe Boul de lingă Moldovița	medio-bulgară
84	1810/721	XVI	—	„
85	1811/722	XVI	—	medio-bulgară cu elemente rusești
86	1878/789	XVII	—	„
87	1879/790	XVII	—	rusă
Apostole				
88	1777/688	XVI	—	medio-bulgară cu elemente rusești
89	1784/695	XVI	—	medio-bulgară
90	1790/701	XVI	—	„
91	1803/714	XVI	—	„
92	1814/725	XVI	bis. din Vama	„
93	1881/792	XVI	—	„
Ceașloave				
94	1819/730	XVII (1673)	bis. sf. Nicolae din Rădăuți	„
95	1875/786	XVI	de la Vama	„
96	1907/818	XVI	bis. Adormirii din Cimpulung	„
97	1908/819	XVI—XVII	de la Vama	„
98	1913/824	XVI (1596)	de la Moldovița	„
Penticostare				
99	1786/697	XVI	—	„
100	1808/719	XVI	de la Moldovița	„
101	1825/736	XVI—XVII	de la Rădăuți	medio-bulgară cu elemente rusești
102	1834/745	XVIII	—	rusă
103	1850/761	XVI (1582)	de la Gemeni	medio-bulgară
104	1854/765	XVII	—	rusa cu elem. din medio-bulgară
105	1861/722	XVI	de la Hatna	medio-bulgară
Octoihuri				
106	1774/685	XVI	de la Moldovița	medio-bulgară
107	1797/708	XVI	—	„
108	1802/713	XV	de la Solca	„
109	1807/718	XVI	—	rusă cu elem. din medio-bulgară
110	1829/740	XV	de la Solca	„
111	1857/768	XVI	—	medio-bulgară
112	1863/774	XVI	—	„
113	1864/775	XVI	—	„
114	1869/780	XV—XVI	—	„
115	1888/799	XVI	—	rusa cu elemente din medio-bulgară
116	1891/802	XVIII(1746)	—	rusă
117	1909/820	XVIII (1743)	de la Moldovița	rusă cu influențe medio-bulgare
118	1910/821	XVIII (1764)	de la Dragomirna	rusă

Liturgiere

Nr. crt.	Nr. inventar	Sec.	Proveniența	Redacția
119	1887/798	XVI	de la Solca	medio-bulgară
120	1893/804	XVI	de la Suceava	"
121	1914/825	XVII	de la Dragomirna	"
122	1919/831	XVI	de la Moldova	"
123	838	XVII (1641)	de la Dragomirna	"
124	573/354/33/603	XVII (1616)	de la Dragomirna	"
125	347/605	XVII (1610)	"	"
126	570/354/34/604	XVII (1610)	"	"
127	610	XVI-XVII	—	"
Evangeliiar				
128	1841/752	XVI	—	"
Catavasiere				
129	1936/1006	XVI	—	"
130	1938/1008	XVII	de la Moldova	medio-bulgară cu influențe rusești
Tipicul sf. Sava				
131	1896/807	XIV	de la Moldova	medio-bulgară
132	1879/808	XIV	de la Solca	sirba
133	1902/813	XIV	de la Moldova	medio-bulgară
Acatiste și paraclise				
134	1835/746	XVI	de la bis. Ruș-Moldova	medio-bulgară
Paraclisar (acatistier)				
135	1860/771	XVII	—	medio-bulgară
Acatistier și ceaslov				
136	1904/815	XVI	de la Moldova	medio-bulgară
Acatistierul sf. Treime				
137	1920/832	XIX (1833)	de la Dragomirna	rusă
Paraclise, canoane				
138	1884/795	XVI	de la Ruș-Moldova	medio-bulgară
Palea				
139	1817/728	XV	de la Moldova	medio-bulgară
Pavecernic				
140	1831/742	XIV	de la Voroneț	medio-bulgară
141	1836/747	XIV	"	"
Antologhion				
142	1918/830	XIX (1837)	—	rusă
Irmologion				
143	1886/797	XV-XVI	de la Moldova	medio-bulgară
II. CĂRȚI DE ÎNVĂȚĂTURĂ RELIGIOASĂ				
Sbornice				
144	1773/684	XVI	de la Moldova	"
145	1789/700	XV	de la Solca	"
146	1791/702	XV	de la Solca	"

Nr. crt.	Nr. inventar	Sec.	Proveniența	Redacția
147	1795/706	XV	de la Moldovița	medio-bulgară
148	1813/724	XV	"	"
149	1828/739	XVI	"	"
150	1880/791	XV	"	"
151	1885/796	XVI	"	"
152	1911/822	XVI	—	sîrbă
153	1917/829	XIX	—	rusă
154	1923/835	XIX	—	"
155	1932/1002	XVIII (1766)	—	"
156	1934/1004	XIX	—	"
Varlaam și Ioasaf				
157	1849/760	XVI	de la Moldovița	medio-bulgară
Parenesisul lui Efrem Sirul				
158	1865/776	XVI	de la Moldovița	medio-bulgară
Grigorie Teologul. Cuvintări				
159	1883/794	XV	de la Moldovița	"
Avva Dorotei				
160	1937/1007	XIV—XV	de la Solca	sîrbă
Regulile monahale ale sf. Vasilie cel Mare (cuvinte pustnicești)				
161	1797/707	XIV—XV	de la Moldovița	medio-bulgară
Tacticonul lui Nikon				
162	1812/723	XVIII	—	rusă
Trup și suflet				
163	1867/778	XIV	—	sîrbă
III. ALTE CĂRȚI				
Oglinda teologică				
164	1889/800	XIX	—	rusă
Pomelnicul bisericii din Breaza				
165	1942/1012	XIX (1829)	—	rusă
Foi răslețe				
166	1924/836	—	—	—
167	1838/749	—	—	—

După cum reiese din acest tabel, cele 167 de manuscrise ale bibliotecii și muzeului mănăstirii Dragomirna se grupează, după redacția slavonei în care au fost scrise, astfel:

- I. 123 mss., adică peste 73,6% — slavonă de redacție medio-bulgară;
- II. 22 mss., adică 13,1% — redacție medio-bulgară cu elemente ruse sau redacție rusă cu elemente medio-bulgare;
- III. 15 mss., adică 8,9% — redacția rusă;
- IV. 5 mss., adică 2,9% — redacția sîrbă.

V. Manuscrisele 166, 167 cuprind foi detașate din diferite mss. și puse între scoarțe, fără a fi legate.

*Cronologic*¹, ele se grupează în felul următor.

I. Masivul grup de 123 manuscrise medio-bulgare, se distribuie pe secole astfel:

Sec. XIV: 6 (nr. 20, 58, 131, 133, 140, 141 — din tabelul dat).

Sec. XIV—XV: 2 (nr. 27, 161).

Sec. XV: 32 (nr. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 22, 28, 30, 31, 34, 36, 38, 42, 44, 57, 69, 80, 108, 139, 145, 146, 147, 148, 150, 159).

Sec. XV—XVI: 4 (nr. 59, 75, 114, 143);

Sec. XVI: 63, (nr. 8, 14, 15, 16, 17, 23, 24, 25, 26, 33, 40, 41, 43, 45, 48, 50, 53, 54, 55, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 103, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 119, 120, 122, 134, 136, 138, 144, 149, 151, 157, 158);

Sec. XVI—XVII: 4 (nr. 29, 97, 127, 128);

Sec. XVII: 11 (nr. 70, 71, 72, 82, 94, 121, 123, 124, 125, 126, 135).

Sec. XVIII: 1 (nr. 83).

II. Msse de redacție *medio-bulgară* cu *elemente rusești* sau red. rusă cu elemente *medio-bulgare*: sec. XV — 1 (nr. 110); sec. XVI — 12 (nr. 35, 46, 47, 49, 51, 52, 60, 85, 88, 109, 115, 129); sec. XVI—XVII — 3 (nr. 37, 39, 101); sec. XVII: 5 (7, 32, 86, 104, 130); sec. XVIII (117).

III. Msse de redacție *rusă*: sec. XVII — 1 (nr. 87); sec. XVIII — 7 (nr. 21, 56, 102, 116, 118, 155, 162) și sec. XIX — 7 (nr. 137, 142, 153, 154, 156, 164, 165).

IV. Msse de redacție *sîrbă*: sec. XIV — 3 (nr. 2, 132, 163), sec. XIV—XV — 1 (nr. 160), sec. XV: 1 (nr. 152).

I. Iufu a atras atenția asupra importanței deosebite pe care o poate avea în stabilirea provenienței manuscriselor redacția în care ele sînt scrise. Într-adevăr, situația de la Dragomirna, și anume: majoritatea absolută în sec. XV—XVII de manuscrise *medio-bulgare*, număr infim de manuscrise în redacția *sîrbă* și apariția tîrzie (sec. XVIII—XIX) a manuscriselor de redacție *rusă* se poate constata și în celelalte fonduri moldovene, precum și în fondul Academiei Republicii Socialiste România². Încercînd să explice acest fapt, I. Iufu a ajuns la două concluzii:

1. Manuscrisele de redacție *sîrbă* păstrate în bibliotecile românești au fost aduse fie de la Athos, fie din Bulgaria, după căderea sub jugul otoman a acestei țări, unde se folosea această redacție. Cele copiate sporadic pe teritoriul țării noastre aparțin unor caligrafi sîrbi și constituie fenomene izolate. De regulă, manuscrisele în redacție *sîrbă* nu au fost productive, adică nu au servit ca prototipuri pentru alte manuscrise copiate în aceeași redacție de către cărturarii români. Numai acele manuscrise care au fost transpuse mai întîi în redacția *medio-bulgară* a slavonei au intrat în circuitul culturii române, fiind răspîndite în copii³.

¹ Din cele 167 de manuscrise, numai 21 au fost datate de copişti înşişi: două din sec. al XV-lea (nr. 5/1778/689 şi nr. 13/1804/715), trei din sec. al XVI-lea (73/577/608, 98/1913/824, 103/1850/761), iar restul din secolele XVII, XVIII şi XIX. Datarea celorlalte 146 de manuscrise s-a făcut avîndu-se în vedere filigranele, grafia etc.

² Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*

³ Argumentele în sprijinul acestor teze au fost expuse în articolul *Mănăstirea Hodoş-Bodrog, un centru de cultură slavonă din Banat*, în «Mitropolia Banatului», 1963, nr. 5—8, p. 229—239.

2. Redacția consacrată a slavonei, comună în sec. XV—XVII atît culturii române din Țara Românească și Moldova, cît și celei din Transilvania și Banat, a fost redacția medio-bulgară, revizuită, a școlii patriarhului Eftimie al Tîrnovei¹.

Roadele reformei ortografice și de revizuire a cărților bisericești întreprinse de marele cărturar nu au putut să fie răspîndite în Bulgaria din cauza evenimentelor politice. În schimb, noua ortografie a devenit la români ortografia oficială și aproape general folosită în copierea manuscriselor și în scrierea literaturii originale. Cărturarii români, chiar știind sîrbește și putînd citi slavona sîrbească, scriau în *medio-bulgară* și astfel se explică de ce, în epoca celei mai intense influențe a culturii sîrbești, autorul *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* scrie în *medio-bulgară*, deși cu influențe sîrbești evidente, și de ce toate tipăriturile slave făcute în Țara Românească în acea vreme au la bază texte medio-bulgare.

Dar dacă pentru cele mai multe manuscrise de redacție sîrbă se poate dovedi proveniența lor de peste hotare, dacă manuscrisele de redacție rusă aparțin secolului al XVII-lea și mai ales secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, cînd activează Paisie și școala sa, și dacă Bulgaria nu a practicat în continuare, după căderea sub turci, redacția medio-bulgară, atunci înseamnă că *manuscrisele slave din epoca maximei înfloriri a culturii române în limba slavonă, adică în secolele XV—XVI, aproape fără excepție scrise în medio-bulgară urmînd ortografia eftimiană, sînt produsul direct al cărturarilor români și nu au venit din altă parte.*

Se constată, în plus, că sînt de origine românească un număr însemnat de manuscrise în redacția medio-bulgară, a căror prezență este înregistrată în sec. XV—XVII la sudul Dunării, cînd în Bulgaria de apus se scria mai ales în slavona de redacție sîrbă.

Formulînd aceste teze, autorul lor nu făcea, pe de o parte, decît să tragă niște concluzii din constatări statistice, iar pe de alta să dezvolte niște afirmații curente în istoriografia literară bulgară. Astfel, încă prof. B. T o n e v, făcînd statistica unui număr de 530 manuscrise medio-bulgare păstrate în majoritatea lor în Biblioteca Națională din Sofia, înregistrase următoarea situație: sec. XII — 19 mss.; sec. XIII — 58 mss.; sec. XIV — 98 mss.; sec. XV — 126 mss.; sec. XVI — 148 mss.; sec. XVII — 81 mss. «Dacă presupunem că vechimea tuturor acestor manuscrise este bine stabilită — comenta T o n e v —, cifrele de mai sus arată o creștere treptată și neînteruptă a manuscriselor medio-bulgare din sec. XII pînă în

¹ *Ibidem*, precum și articolele: *Despre prototipurile literaturii slavo-române din sec. al XV-lea și Mănăstirea Moldovița — centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*. În ce privește sensul reformei patriarhului Eftimie, normele noii ortografii ce i se atribuie și diferența față de vechea ortografie, nu există în slavistica bulgară și internațională un studiu care să fi dat răspunsuri clare la toate întrebările ce se ivesc. Evident, un asemenea studiu, care ar fi o contribuție importantă la istoria limbii și culturii bulgare, se va întemeia pe compararea textelor medio-bulgare din perioada preeftimiană, cu cele post-eftimiene. În bibliotecile românești se găsesc unele din cele mai valoroase texte preeftimiene (vezi I. I u f u, *Despre prototipurile literaturii slavo-române* și mai ales *Sbornicul lui Gherman (1359)*, în «*Orthodoxia*», București, 1960, nr. 2, p. 253—279) și, pentru motivele ce se vor vedea mai departe, cea mai mare parte din materialul documentar post-eftimian.

Despre diferitele ortografii folosite în cultura bulgară veche, date esențiale se găsesc la B. T o n e v, *История на Български език*, t. I, partea generală, Sofia, 1919. O încercare de a preciza normele ortografiei legate de numele patriarhului Eftimie face Iordan Ivanov în cursul litografiat de Literatură bulgară veche (*Стара българска литература*), apărut la Sofia în 1939.

sec. XVII, o creștere la care nu ne-am fi putut aștepta, cînd știm că la sfîrșitul sec. XIV, după venirea turcilor în Bulgaria, a încetat orice activitate literară. De unde apar atunci aceste manuscrise medio-bulgare în sec. XV—XVI? Întrebarea se lămurește din însăși proveniența acestor manuscrise: în timp ce manuscrisele din sec. XII, XIII, XIV provin numai din Bulgaria, sau din teritoriile de dincoace de Dunăre, celelalte, scrise în sec. XV—XVI provin aproape în întregime (subl. n. — Zl. I.) numai din Țara Românească și Moldova; ele sînt produsul culturii româno-bulgare, care după secolul al XIV-lea apare ca o continuare a culturii medio-bulgare»¹. «Monumentele literare bulgare din sec. al XV-lea — spune același savant — își au origina în centrele cărturărești din afara Bulgariei, cele mai multe fiind din Țara Românească și Moldova... O dată cu căderea Tirnovei la sfîrșitul secolului al XIV-lea, activitatea literară bulgară găsește la români un teren foarte favorabil și se dezvoltă timp de trei secole, deși mai mult pasiv, adică numai prin copierea vechilor izvoade»². «Și în secolul al XVI-lea, literatura în medio-bulgară continuă să se dezvolte numai în cele două voievodate române (în realitate, ea se dezvoltă și în Transilvania — Zl. I.), în timp ce pe pămîntul bulgăresc activitatea literară, pe lîngă faptul că este mai redusă, în plus ea cedează locul scrierilor scrise sub influența sîrbă sau resaviană»³.

Iordan Ivanov, în cursul său *Literatura bulgară veche*, apărut în 1939, afirmă că «reforma lui Eftimie nu a putut prinde rădăcini adînci în Bulgaria din cauza căderii sub stăpînirea turcească și înăbușirii principalelor centre de cultură. Această reformă a găsit găzduire în România, unde s-au refugiat ucenicii lui Eftimie»⁴. «Din cauza prăbușirii statului bulgar — arată și Petăr Dinekov — reforma lui Eftimie n-a reușit să se consolideze în Bulgaria pentru multă vreme. Ea s-a transferat în țările vecine și mai ales în România. Noi putem să descoperim principiile ei mai degrabă în literatura slavă din România»⁵. În sfîrșit, Kiril Mircev scrie, la rîndul său: «În secolele al XV-lea și al XVI-lea, producția literară pe pămîntul Bulgariei decade mult... Din epoca aceasta s-au păstrat relativ puține manuscrise în limba medio-bulgară scrise pe teritoriul bulgar... Literatura slavă a găsit condiții de dezvoltare mai favorabile în Serbia și în România... Mai deosebite au fost condițiile de dezvoltare a literaturii slave în România. Fluxul de refugiați din pămînturile cîmpite de turci dă un puternic impuls pentru dezvoltarea literaturii slavo-bulgare, începută cu puțin timp înainte în unele centre culturale românești»⁶. Același autor constată că, dacă literatura religioasă copiată la nordul Dunării «ne dă o imagine despre reforma ortografică a limbii literare din epoca patriarhului Eftimie», în schimb «pentru studierea limbii bulgare vii de atunci ea nu are nici o importanță»⁷.

Teoria «refugiaților sud-slavi», a căror trecere și activitate la nord de Dunăre ar explica impetuoasa dezvoltare a scrisului slav în Țările Române în sec. XV—XVI, s-a dovedit însă lipsită de temei documentar. Rolul lui Nicodim de la Tismana în cultura veche românească este cu mult mai modest

¹ В. Тонев, *История на български език*, vol. I, Sofia 1919, p. 191—192.

² *Ibidem*, p. 253.

³ *Ibidem*, p. 258.

⁴ *Стара българска литература*, Sofia, 1939, p. 348.

⁵ *Старобългарска литература*, curs litografiat, vol. II, Sofia, 1953, p. 57.

⁶ *Историческа граматика на български език*, Sofia, 1958, p. 22—23.

⁷ *Op. cit.*, p. 23.

decît se credea, așa cum au arătat cercetările recente ale lui Emil Lăzărescu¹, iar în ceea ce privește filiația directă între produsele școlii de la Tîrnovo și cultura românească de limbă slavonă, care ar face din ultima o simplă continuare a celei dintîi, lucrările lui E. Turdeanu au arătat că este o presupunere fără nici un temei care să o susțină². Cultura în limba slavonă, atestată pe teritoriul patriei noastre încă din sec. X, nu era în fașă atunci cînd se produce înflorirea din sec. XV—XVI. În plus, cei mai străluciți reprezentanți ai ei — copişti sau autori de opere originale — sînt în majoritate români, începînd cu celebrul creator al izvodului moldovenesc și al școlii românești de miniatură, Gavril Uric de la Neamțu.

Și totuși, rămîne o realitate incontestabilă faptul că *prototipurile* care au stat la baza intensei opere a copiştilor români din sec. XV—XVI sînt opera cîntărilor bulgari³. Dacă nu se poate susține cu argumente teza unei *continuități liniare a culturii bulgare* pe sol românesc, prin refugiații de la sud de Dunăre, se poate vorbi însă, cu toată îndreptățirea, de faptul că moștenirea culturală bulgară a fost salvată de către cîntărilor poporului român de la risipirea la care o condamnaseră calamitățile istorice în patria ei, au multiplicat-o și au răspîndit-o prin copii, împodobite adesea de minunate miniaturi.

Fenomenul care îi îndreptățește pe istoricii literari să vorbească de o «continuitate» a culturii bulgare este, în realitate, o *manifestare a efortului și avîntului cultural românesc din secolele XV—XVI*, avînt manifestat nu numai printr-o intensă operă de *asimilare* a culturii sud-slave în genere (arhitectură, pictură, literatură), dar și prin *crearea de opere originale* în toate aceste domenii, opere care nu o dată își depășesc izvoarele și modelele.

Dacă emigrarea cîntărilor sud-slavi nu poate fi considerată trăsătura de unire între realizările culturilor sud-slave și cultura română a secolului al XV-lea și al XVI-lea, atunci care a fost cauza acestei osmoze culturale și cum s-a desfășurat procesul de asimilare și difuzare a culturii sud-slave în Țările Române? Iată întrebarea la care încerca să răspundă I. Iufu în cercetările sale din ultima vreme. El a formulat o *ipoteză de lucru*, pe care numai cercetări aprofundate și îndelungi o vor putea verifica în toate detaliile și-i vor putea da autoritatea unui adevăr stabilit. În rîndurile ce urmează voi expune succint această ipoteză și temeiurile pe care se sprijină.

Pornind de la constatarea că manuscrisele slave copiate în Țările Române în secolele XV—XVI sînt scrise în medio-bulgară cu ortografia revizuită, eftimiană, și că această ortografie, după părerea sa, nu a fost utilizată în Bulgaria din cauza prăbușirii statului bulgar⁴, I. Iufu presupune că locul unde s-a efectuat marea operă de colecționare, confruntare și îndreptare a literaturii originale și de traduceri sud-slave a fost, cel puțin pentru partea finală a lucrărilor, nu Bulgaria, ci Constantinopolul⁵, și anume celebra mănăstire Studion.

¹ Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească, în Rsl, XI, 1965, p. 237—285.

² Vezi în special lucrările *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, extras din «Anuarul Institutului român din Sofia», 1942, nr. 2, p. 395—452 și *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947.

³ Cf. și E. Turdeanu, *Les lettres slaves en Moldavie. Le moine Gabriel du monastère de Neamtu (1424—1447)*, în «Revue des études slaves», t. 27, 1951, p. 267—278.

⁴ *Prototipurile literaturii slavo-române...*, p. 511—531.

⁵ O părere similară exprimase A. I. Sobolevski, în *Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках*, St. Pb., 1894, p. 12 (apud «Труды отдела древнерусской литературы», XIX, 1963, p. 117).

Că această mănăstire era nu numai un mare centru de cultură al Bizanțului, ci și punctul de întâlnire al cărturarilor bizantini și slavi, locul unde se copiau și se păstrau deopotrivă manuscrise grecești și slavonești, este un fapt bine stabilit, care nu mai comportă discuții¹. Sînt bine știute călătoriile de studii ale lui Teodosie de Tîrnovo și ale ucenicului său, viitorul patriarh Eftimie, în această mănăstire, petrecerea lor mai multă vreme aici, unde Teodosie a și murit. Cum remarcă Iordan Ivanov, «în secolul XIV acolo au fost și monahi ruși, care au copiat o serie de cărți bulgare și le-au trimis în Rusia»².

După părerea lui I. Iufu, aici, la Studion, s-a alcătuit la sfîrșitul secolului al XIV-lea o mare colecție de scrieri hagiografice și omiletice, în care au intrat traduceri slave din literatura bizantină, precum și o parte din literatura originală sud-slavă. Lucrările ce au intrat în această colecție au fost ordonate după calendarul liturgic al bisericii ortodoxe, colecția avînd un caracter fix și compunîndu-se din zece mari «sbornice». Nici unul nu a mai apucat însă să se întoarcă în Bulgaria, lucrarea fiind terminată după 1393. În schimb, le găsim în Moldova, unde s-au păstrat fie cîpii executate chiar la Studion, fie cîpii efectuate în țară direct după prototipurile aduse de acolo, fie, în sfîrșit cîpii mai tîrziu. Din colecția de 10 sbornice, I. Iufu a indentificat 6 la Dragomirna, toate provenite de la mănăstirea Moldovița. Ele sînt:

1. Mss. 1789/700 din sec. XV, cu 48 de lucrări pentru perioada 1 septembrie — 15 noiembrie (nr. 145 în tabelul nostru).

2. Mss. 1795/706 de la începutul secolului al XV-lea, cu 46 de lucrări, distribuite între 21 noiembrie — 31 decembrie (nr. 147 în tabel).

3. Mss. 1773/684 din sec. XVI, cu 24 de lucrări pentru lunile ianuarie — martie (nr. 144 în tabelul nostru).

4. Mss. 1813/724 din sec. XV cuprinde «omilii, predici, cuvinte de învățătură de la duminica Ortodoxiei, prima duminică a postului mare, pînă la Florii» și are denumirea de «Zlatoust», deși nu cuprinde numai predicile lui Ioan Gură de Aur (nr. 148 din tabel).

5. Mss. 1828/739 din sec. XVI, cu 23 de lucrări pentru perioada 23 aprilie — 18 iunie (nr. 149 din tabel).

6. Mss. 1880/791 din sec. XV, cu 48 de lucrări pentru sărbătorile din lunile iunie — august (nr. 150 din tabel)³.

Această colecție, a cărei existență a fost semnalată, după cite știm, pentru prima oară de către I. Iufu, nu este înregistrată de cataloagele bulgare și nici menționată în istoriile literaturii bulgare la capitolul ce se ocupă de epoca patriarhului Eftimie⁴. Că nu este vorba de «sbornice» întimplătoare, ci de o colecție sistematizată, în care a intrat majoritatea literaturii omiletice și hagiografice, tradusă și originală, a slavilor de sud, este o realitate demonstrată de însăși structura lucrării.

Cînd a venit în Moldova această colecție, ale cărei scrieri, detașate și intrate în componența altor culegeri, au fost identificate de I. Iufu în 40 de manuscrise slave copiate la noi?⁵ Cheia pare să ne-o dea ms. 1813/724, «Zlatoust» din biblioteca mănăstirii Dragomirna unde, la f. 38, dedesubtul unui pasaj în care

¹ Vezi în special I. Duicev, Центры византийско-славянского общения и сотрудничества в «Труды отдела древнерусской литературы» XV, 1963, p. 114 și 117—118.

² Op. cit., p. 529 și urm.

³ Cf. I. Iufu, Mănăstirea Moldovița..., p. 429—438.

⁴ Ea nu este cunoscută nici lui Turdeanu, La littérature bulgare du XIV siècle...

⁵ Mănăstirea Moldovița..., p. 434.

se vorbește despre sf. Teodor Studitul, întocmitorul manuscrisului a lăsat

următoarea însemnare în limba slavonă: Етъи Оевръ сѣдѣнскыи к негоже
обиткѣи сѣа книгы написаша^c (sf. Teodor Studitul, în a cărei mănăstire s-au
scris aceste cărți)¹. «Aceste cărți», crede I. Iufu, se referă la colecția
amintită. Însemnarea aparține sigur copistului, fiindcă e același scris (după
cum ne-am convins personal). Dacă acesta e prototipul însuși, adus de
la Studion, sau dacă e o copie după prototipul care cuprindea însemnarea,
se poate discuta. Dar dacă nu admitem că întreaga colecție a venit de la
Studion, sîntem obligați să presupunem că o lucrare atît de însemnată,
bazată pe adunarea unui mare număr de scrieri și presupunînd sistematizarea
lor riguroasă, a fost alcătuită în Moldova în epoca lui Alexandru cel Bun. Fiindcă,
așa cum a demonstrat cercetătorul ei într-un studiu special², această colecție
conține materialul sbornicelor lui Gavril Uric de la Neamț, sbornice alcătuite în
prima jumătate a sec. al XV-lea. Singura explicație plauzibilă rămîne deci
aceea propusă de I. Iufu: sbornicele, împreună cu alte scrieri în medio-bulgară,
cu ortografie revizuită³, au fost aduse în Moldova pe vremea lui Alexandru
cel Bun — dovadă că cele 6 manuscrise provin, toate, de la Moldovița, prima
ctitorie a acestui domn. Ele au servit ca prototipuri pentru copii similare
integrale, sau ca izvoare pentru culegeri mai restrînse alcătuite în Moldova.

Fără îndoială că cercetările ulterioare vor aduce lumini noi în această problemă, retuşind unele laturi ale tezei lui I. Iufu sau confirmând pe altele. Deocamdată, rămîne un bun cîştigat semnalarea acestei mari colecţii, rămasă necunoscută cercetătorilor bulgari, şi din care şase volume sînt păstrate la mănăstirea Dragomirna. Ea constituie o dovadă grăitoare despre activitatea culturală bulgară la sfîrşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, activitate pe care prăbuşirea Bulgariei sub turci nu pare s-o fi suprimat dintr-o dată, ea continuîndu-se în Constantinopol. Că aceste sbornice nu se mai găsesc între manuscrisele medio-bulgare din sudul Dunării şi din alte părţi, păstrîndu-se doar în tezaurul de manuscrise slave al ţării noastre, e o dovadă în plus despre rolul jucat de cultura română în limba slavonă şi despre necesitatea studierii mai aprofundate a operei cărturarilor români din secolele al XV-lea — al XVI-lea.

СЛАВЯНСКИЕ РУКОПИСИ БИБЛИОТЕКИ И МУЗЕЯ МОНАСТЫРЯ ДРАГОМИРНА

(Резюме)

В форме синоптической таблицы автор представляет 167 славянских рукописей, хранящихся в настоящее время в монастыре Драгомирна в северной Молдове. Большая часть этих рукописей принадлежала ранее монастырю Молдовича, основанному Александром Добрым (1400—1432). Они сгруппированы в хронологическом порядке по характеру письма; также отмечается тип церковнославянского извода, дата их написания и происхождение. Составленная нами таблица построена с учетом описания рукописей покойного Иоана Юфу, впервые детально изучившего фонд славянских рукописей на территории СРР, являющийся наиболее значительным.

Используя статистические данные синоптической таблицы, автор, подкрепляет основные выводы в исследованиях И. Юфу и его рабочую гипотезу, выдвинутую в

¹ *Ibidem.*

² «Colecția Studion» (în manuscris).

³ În articolul *Mănăstirea Moldovița...* este presupus ca provenind din Constantinopol și manuscrisul: «Cuvinte pustnicești» de Vasile cel Mare (p. 432).

последние годы жизни. Разделяя мнение болгарских исследователей, И. Юфу подчеркивает и подкрепляет новыми фактами положение о том, что новая орфография патриарха Ефтимия нашла более широкое распространение в румынских княжествах, чем в Болгарии, где турецкое засилие мешало ее развитию. Эта орфография в известной мере предназначалась румынской культуре на книжнославянском языке, где господствовал среднеболгарский извод церковнославянского языка. И. Юфу, однако, не разделял мнения о том, что указанная орфография была привнесена болгарскими иммигрантами с южных областей Дуная. Он полагает, что прототипы славянских рукописей, переписанных в северных областях Дуная по орфографии патриарха Ефтимия, могли поступить через Константинополь, а именно — из монастыря Студий. Имеются свидетельства, что здесь было создано большое собрание в десяти томах агнографической и омилетической литературы, плоды сотрудничества славянских и греческих книжников. Из этого собрания, пока неизвестного исследователям древней болгарской культуры, И. Юфу открыл 6 томов в фондах монастыря Драгомирна в количестве 189 названий произведений агнографической и омилетической литературы, переведенных с греческого языка или оригинальных. Поступление этого собрания, созданного после завоевания турками Болгарии, в Молдову следует объяснить фактом существовавших отношений между молдавской и константинопольской церквями в эпоху правления Александру Доброго. Неслучайно упомянутые тома собрания, датируемые в большинстве случаев XV веком, находятся среди рукописей, обнаруженных в Молдовице.

Преждевременная смерть прервала исследование И. Юфу и помешала ему дать более глубокое обоснование выдвинутой гипотезе, возможное в результате проверки всех дат. Его точка зрения была высказана в ряде статей. Автор настоящей статьи стремилась изложить основные положения его исследований, предоставив тем самым возможность ознакомиться с ними более широкому кругу исследователей.

LES MANUSCRITS SLAVES DE LA BIBLIOTHÈQUE ET DU MUSÉE DU COUVET DE DRAGOMIRNA

(Résumé)

L'auteur présente dans le cadre d'un tableau synoptique les 167 manuscrits slaves conservés actuellement au monastère de Dragomirna en Moldavie du Nord et provenus en grande partie du monastère de Moldovița, la première fondation d'Alexandre le Bon (1400—1432). Les manuscrits sont rangés d'après les catégories des écrits, en ordre chronologique, avec l'indication de la rédaction en slavon, la date proposée et la provenance. Le tableau est basé sur la description faite par le regretté Ioan Iuffu le premier chercheur systématique de ce fonds de manuscrits, l'un des plus importants du territoire de la Roumanie.

Partant des résultats statistiques offerts par le tableau synoptique, l'auteur expose dans ses lignes essentielles les conclusions des recherches de I. Iuffu et l'hypothèse de travail à laquelle ce dernier était arrivé à la fin de sa vie. D'accord avec les chercheurs bulgares, I. Iuffu a souligné et a donné plus de force par de nouveaux exemples à la constatation selon laquelle la nouvelle orthographe du patriarche Eftimie a trouvé une plus large expansion dans les Pays Roumains qu'en Bulgarie où la conquête turque l'a empêchée de se développer. En quelque sorte, cette orthographe a été conservée dans la culture roumaine en langue slavonne où la rédaction dominante du slavon a été le moyen-bulgare. I. Iuffu n'était cependant pas d'accord avec l'explication de l'introduction de cette orthographe par les réfugiés bulgares du sud du Danube. Il estimait que les prototypes des manuscrits slaves copiés au nord du Danube dans l'orthographe du patriarche Eftimie ont pu venir par Constantinople, à savoir du monastère de Studion. Il y a des indices qu'une grande collection d'ouvrages hagiographiques et d'homilétique en dix volumes, a été élaborée ici, par suite de la collaboration des érudits slaves avec les érudits grecs. I. Iuffu a identifié dans cette collection, encore inconnue aux chercheurs de l'ancienne culture bulgare et non signalée par eux, 6 volumes dans le fonds de Dragomirna, totalisant 189 titres d'écrits hagiographiques et homilétiques traduits du grec et originaux. La pénétration en Moldavie de cette collection, élaborée après la chute de la Bulgarie sous les Turcs s'explique par les relations existant entre l'Eglise de Moldavie et celle de Constantinople à l'époque d'Alexandre le Bon. Le fait que les volumes de la collection dont il s'agit, datant dans leur majorité du XVe siècle, aient été trouvés justement parmi les manuscrits provenus de Moldovița n'est pas dû au hasard.

La mort prématurée a interrompu les recherches de I. Iuffu et l'a empêché de donner à son hypothèse un fondement plus ample, par une vérification de toutes les données. Son point de vue a été formulé dans une série d'articles dont l'auteur a essayé de retenir les thèses essentielles, en les signalant ainsi à un cercle plus large de chercheurs.